

תוכן העניינים

ט פתח דבר

יא מבוא

- 1 פרק ראשון: המבנה החברתי של התנועה בעת התפשטותה
העיירה ליובאוויץ' כמרכז התנועה 1
חצר הצדיק 5
תרבות עממית בתנועת החסידות 5
המערך הפיזי של החצר 9
המפגש בין הרבי לחסידיו 13
היושבים בחצר הצדיק 20
בניו של האדמו"ר מנחם מנדל ותפקידם בחצר 21
חצר הצדיק ומוסדות הקהילה המקומית 27
כלכלת החצר 31
הוצאות החצר 32
גיוס כספים: מסים והיטלים 32
החצר כמרכז כלכלי בעל עצמה: משפחת האדמו"ר והגבירים 36

- 42 פרק שני: בין חצר הצדיק לפריפריה
המנגנון הריכוזי ההיררכי 42
קשרים ארגוניים עם החצר: החוליה האמצעית –
חוזרים ומשולחים 43
הנהגה כריזמטית נודדת: בני הרבי כ'חוזרים' בקהילות
פריפריות 47
הנהגה חסידית מקומית 49
רבנים חסידיים 49
חוזרים קהילתיים 53
רבנים מטעם הממשלה 55
'צדיק משנה': הנהגה כריזמטית מקומית 56

הזדהות אלטרנטיבית עם התנועה 61

- 62 פרק שלישי: הנהגת חב"ד במאבקים הפוליטיים של
המאה התשע עשרה
'השכלה מטעם מבוקרת' 63
ר' מנחם מנדל ופרשת ההשכלה מטעם הממשלה 63
אספת הרבנים בשנת 1843 65
פרשת בית הספר הממלכתי בליובאוויץ' 78
חב"ד, המשכילים והשלטונות 83
פרשת מנדלשטם 84
פרשת ברלין 87
ועידות הרבנים 89
- 94 פרק רביעי: משבר בהנהגת חסידות חב"ד
העברת ההנהגה 94
חזון ההנהגה המשותפת 96
הפילוג ופיזור החצרות 105
הפילוג בקהילות הפריפריה 109
- 111 סיכום
- 113 נספח 1: מכתבי ר' מנחם מנדל ללאון מנדלשטם
- 124 נספח 2: בית הספר הממלכתי בליובאוויץ'
- 130 נספח 3: 'הצוואה' של ר' מנחם מנדל
- 136 רשימת המקורות

פתח דבר

ספר זה מבוסס על עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים. העבודה נעשתה בהדרכתו של פרופ' ישראל ברטל וחובתי הנעימה להודות לו על התמיכה, העידוד והעזרה שנהייתני מהם במהלך שנות לימודיי ובעת כתיבת הספר.

לימודיי באוניברסיטה העברית אפשרו לי ליהנות משיעוריהם ומהרצאותיהם של חוקרים רבים, אך חשובים במיוחד לעיצוב השקפותיי המדעיות ולקידום מחקרי זה היו הפגישות עם פרופ' עמנואל אטקס ופרופ' שאול שטמפפר. אני מודה להם על נכונותם להקדיש לי מזמנם. אני שמח להביע תודתי העמוקה למר בנימין לוקין מן הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים. בקיאותו המופלגת במקורות ארכיוניים בארץ ובמדינות ברית המועצות לשעבר, ונכונותו לעזור בחיפושים מתישים אחרי חומר ארכיוני, הוסיפו לא מעט לערכו המדעי של ספרי.

בעת כתיבת הספר נהייתני מתמיכות נדיבות של המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים, של הקרן ע"ש אברהם כהנא ז"ל ושל הקרן ע"ש שלמה ובלה ברטל. אני מודה לכל אלה מקרב לב.

לשון הקודש לא הייתה גרסא דינקותא שלי, ואני מודה לגב' יהודית מאיר שערכה את כתב היד על פי כללי הדקדוק והמליצה. אין לי ספק שלא הייתה זאת עבודה קלה.

אינני חושב שהייתי זוכה לסיים את כתיבת הספר ללא תמיכתן המתמדת והמסורה של אשתי אילונה ובנותי טל ועדי. גולתי מהן שעות ארוכות של בילוי משפחתי, ואני מקווה מאוד שספר זה יהיה עבורן תגמול – ולו חלקי – ואות תודתי ואהבתי.

איליה לוריא

ירושלים, תשס"ה

מבוא

בשנים האחרונות גדל מספרם של ההיסטוריונים העוסקים בתולדות עם ישראל במזרח אירופה בעת החדשה המקדישים תשומת לב מיוחדת לחקר החסידות. הסיבה לכך מובנת: תנועת החסידות שהחלה כחוג מצומצם של אנשי סגולה הפכה לתנועה המונית שעיצבה את דמותה של החברה היהודית המזרח אירופית; והיא ממשיכה להתקיים ולהשפיע עד עצם היום הזה למרות המשברים והעזוועים שידעה. החסידות מצטיירת כתופעה תרבותית- חברתית מורכבת, בעלת השקפה מקורית על העולם ומלואו. חיוניותה הבלתי רגילה, אריכות ימיה ורבגוניותה מציבות בפני היסטוריונים שאלות מורכבות של הגדרת מקומה ותפקידה בתהליכים החברתיים הכלל-יהודיים. על ההתמודדות עם הבעיות הללו מקשה העובדה שמלכתחילה לא הייתה החסידות תנועה מאוחדת בעלת מרכז אחד או אידיאולוגיה אחידה, ובמשך הזמן ההטרוגניות שלה רק גברה. וכך למרות הטיפול המדעי האינטנסיבי בנושא מתקופת דובנוב ועד ימינו, לא נעשה מחקר היסטורי מקיף על התנועה. חוקרים העדיפו לעסוק בפרקי תולדותיה בפלג זה או אחר, בתקופות מוגדרות או בפרשות נקודתיות שונות. עד לא מזמן הייתה בין ההיסטוריונים הסכמה בדבר חשיבותה של תקופת הצמיחה של החסידות. תשומת לב מסוימת משכה גם הפעילות החברתית והפוליטית של החסידים במאה העשרים.¹ אך התקופה האמצעית (בערך בין השנים 1815 ל-1897) נותרה בצל. לאחרונה יצאו לאור מחקרים אחדים על ההגות החסידית בתקופה זו,² אבל ניתוח עיוני עומד בפני עצמו במידה רבה,

- 1 על התקופה הראשונה ראה למשל בספרו הקלאסי של פייקאו, צמיחת החסידות; רפפורט-אלברט, התנועה החסידית; אטקס, חסידות כתנועה; פייקאו, אידאולוגיה. על התנועה החסידית במאה העשרים ראה פייקאו, חסידות פולין; רביצקי, הקץ המגולה עמ' 249–276.
- 2 בין הספרים החשובים בתחום זה העוסקים בחב"ד: אליאור, תורת האלוהות; אליאור, אחדות ההפכים; לוונתל, צמיחתה של חב"ד.

ואינו יכול לשמש תחליף למחקר היסטורי. בחקר החסידות נוצר מצב פרדוקסלי למדי: הרי בתקופה זאת דווקא התרחשו מלחמות וניצחונות חשובים ביותר של החסידות, קמו והתמסדו מרכזים חסידיים חדשים רבים וזאת אל מול אתגרים גורליים שהמדינה הריכוזית ותהליכי המודרניזציה העמידו בפני החברה המסורתית (ובפני החסידים כחוד החנית שלה). מזה זמן מורגש צורך במחקרים היסטוריים-סוציולוגיים מעמיקים, שיפזרו את האפלה העוטפת את התנועה החסידית במאה התשע עשרה.

אין ספק שנוסף על סיבות טכניות שונות (כגון היעדר מקורות נאמנים על המתרחש בעדות ובחצרות חסידיות, קשיי גישה לארכיונים ממלכתיים במזרח אירופה ועוד), נוצרה גישה לא מאוזנת בהשפעת סמכותם של אבות המחקר המדעי של החסידות, וכוונתי בראש ובראשונה לשמעון דובנוב ולשמואל אבא הורודצקי.³ את התקופה הנידונה הגדיר דובנוב כ'תקופת התגברות הצדיקיות והמלחמה בהשכלה', ותיאר אותה באור שלילי ביותר: 'תורת החסידות הולכת ונבלעת בתוך פולחן הצדיקים, שהיא יורדת יותר ויותר באיכותה, מאפילה על מאור השכל שביהדות ומעוררת שנאה קנאית לחופש הדעת של המשכילים החדשים'.⁴ בטענה זו בולטת נימה פולמוסית של יורשם וממשיך דרכם של אותם משכילים חדשים שנרדפו על ידי החסידים בני זמנם. ניסיון מדעי ראשון מסוגו לשינוי גישה זו עשה רפאל מאהלר. תוך שימוש במושגים מודרניים המושאלים מתורת המרקסיזם והכלכלה המדינית, השתדל חוקר דגול זה לבחון את תפקידה החברתי של החסידות לזרמיה.⁵ אולם אף הוא היה מושפע מהשקפה פולמוסית פוזיטיוויסטית של חוקרים משכילים, המבדילה בין קדמה לריאקציה, בין 'אור' ל'חושך', ואף הוסיף לה ממד של אוניברסליזם מרקסיסטי. ניסיון מחקרי חדשני עשה באחרונה דוד אסף.⁶ בספרו המלהיב המוקדש להנהגתו של ר' ישראל מרוז'ין ושושלתו הוא פותח אופקים חדשים במחקר החסידות

3 דובנוב, תולדות החסידות; הורודצקי, החסידות והחסידים.

4 דובנוב, שם, עמ' 37. הבחנה בין מייסדי החסידות לממשיכיהם מקורה עוד בחיבורים של המשכילים מן הדור הקודם (בראש וראשונה בספרו של א' צווייפל, 'שלום על ישראל', ז'יטומיר 1868).

5 מאהלר, חסידות; מאהלר, דברי, עמ' 11-86, 243-309.

6 אסף, דרך המלכות, וראה את דבריו המסכמים את מצב מחקר החסידות בימינו שם, עמ' 21-26.

המאוחרת: מנהגיה וההווי שלה, תפקודה, כלכלתה, התערבותה בעניינים פוליטיים, הטיפולוגיה של ההנהגה והחצרות – כל אלה הפכו לנושא לגיטימי ומרתק ביותר במחקר מדעי.⁷

ל'שושלת רוזין' הייתה השפעה עצומה על הקהילות היהודיות בגליציה, באוקראינה ובארץ ישראל. השפעה לא פחותה על יהדות רוסיה באותה תקופה הייתה לשושלת אחרת – הלא היא שושלת ליובאוויץ' – או ביתר דיוק שושלת שנאורסון, צאצאיו של ר' שנאור זלמן מליאדי, שעמדה בראש חסידות חב"ד. ניתוח התפתחותה של חסידות זו, שהתפשטה לשטחים רחבים ובתקופות מסוימות משכה תשומת לב יתרה מצד הממשלה הרוסית ומצד המשכילים, הנו חשוב ביותר להבנת הדינמיקה המוסדית של החברה היהודית המסורתית ברוסיה במאה התשעה עשרה. מעורבותה של הנהגת חב"ד ביוזמות רפורמטריות של הממשלה מאפשרות לנו לבחון את דרכי ההתמודדות של החברה המסורתית עם אתגרי המודרנה ולעמוד על שורשיה של האורתודוקסיה ביהדות האימפריה הרוסית. המקורות שעשיתי בהם שימוש מגוונים למדי: ספרי זיכרונות וספרות יפה מאותה תקופה, מסמכים ממשלתיים והלשנות שהגיעו למשרדי הממשלה, איגרות האדמו"רים וקטעי שאלות ותשובות הלכתיות. פניתי אף למקורות חב"דים פנימיים, המהווים קורפוס ספרותי ענק שחלקו הגדול נושא אופי היסטוריוגרפי. ההיסטוריוגרפיה החב"דית ראשיתה בסיפורים חסידיים שהחלו להופיע בדפוס משנות השישים של המאה התשע עשרה, ושיאה במפעל חייו של ר' יוסף יצחק, האדמו"ר השישי, שאסף ועיבד מקורות ומסורות פנימיים רבים, והניח עקרונות יסוד לכתובה היסטורית חב"דית בת זמננו.⁸ מחקרים היסטוריים וביוגרפיים מבית מדרשה של חב"ד הנם נושא למחקר בפני עצמו, אך בהסתמכות עליהם כעל מקור היסטורי יש לנהוג משנה זהירות. כפי שהראו באחרונה ישראל ברטל ועדה

7 במאמרים אחרים שלו מפעיל אסף את השיטות המדעיות שפותחו בספרו כלפי דמויות ותופעות חסידיות אחרות (ראה למשל מאמריו: אסף, עולמי הפעוט עמ' 223–279; הנ"ל, החסידות בהתפשטותה; אסף, ברטל, שתדלנות, עמ' 65–90 ועוד). מבחינה זאת מחקריו מפנה חשוב בתולדות מחקר החסידות.

8 ראה למשל סדרת ביוגרפיות: גליצנשטיין, ר' שמואל; גליצנשטיין, צמח צדק; גורארי, יצחק אייזיק; וכן כתב העת 'התמים' שיצא לאור בווארשה לפני השואה ובין השאר הכיל קטעים היסטוריוגרפיים חשובים פרי עטו של האדמו"ר וחסידיו.